

גבריאל יצחק רוונה

פנקס הנימולים של רבי אברהם יחזקאל ראוינה ב"ר שמואל חי מוירונה ועוד פנקסים במאה הי"ט באיטליה על רקע זמנם ומקומם

פנקסי מוהלים רבים נותרו בידינו, בייחוד מאיטליה וממערב אירופה. ערכם של פנקסים אלו אינו מצטמצם בכך שעל פיהם אנו יודעים את תאריכי לידתם של אישים שונים, אלא הם מהווים גם מקור לידיעת מעשים שהיו ולהלכי רוח ששררו במקום ובזמן שנכתבו. הפנקס האיטלקי הראשון הידוע הוא זה של הרמ"ע מפאנו, מן המאה הי"ז.¹ אף מהמאה הי"ט שרדו פנקסים רבים, למרות שתהליך ההתבוללות של יהודי איטליה היה אז בעיצומו.² חלק גדול של פנקסים אלו נרשמו בדפים שצורפו לספר "סוד ה'", העוסק בענייני מילה, בייחוד על פי הקבלה, והכולל בתוכו גם סדר ברית מילה. על פי רוב הדפים המצורפים הם לאחר דפי הספר, אולם יש שהוכנסו בין דפיו של הספר עצמו, כאשר בקהילתו של הכותב היו נהוגות אמירות שלא נדפסו בספר.³

אף כי אין מתכונת קבועה לפנקסים אלו, על פי רוב הם דומים זה לזה בצורתם ובתוכנם. יש בצורתם של הפנקסים בכדי להעיד על אופיים של כותביהם: יש המצטיינים בסדר מופתי, ויש שנכתבו בחיפזון וללא תשומת לב לצורתם החיצונית.⁴

* תודתי נתונה לד"ר רננו שפיגל מהארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי ולר' הלל משה סרמנוניטה מהמכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים על העזרה שהושיט לי באיתור חומר ששימש רקע להכנת מאמר זה.

¹ ראה אלדו לוצטו, פנקס המוהלים של יחיאל בר מנחם כלבי, הערה 1, אסופות, שנה ב.

² ראה להלן בהערות, מהערה 46 ואילך.

³ למשל, רבי אברהם רגיו, אביו של יש"ר וחתנו של רבי אברהם בכמ"ר שמואל חי מורפורגו, רבה של גוריצא, ששימש כמוהל בין השנים תק"ם-תר"א (1780-1841) נזכר בגוריצא, הכניס בפנקסו, הכרוך גם הוא עם ספר, "שרביט הזהב" (שמור בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי IT 1193), תוספות שונות בכת"י הכתובות על דפים שאותם כך הכותב בין דפי הספר. כך לאחר דף יא, שבו מסתיים סדר ברית מילה הנדפס, מצויים דפים בכתב יד בהם סדר ה"עקידה" ותפילות. אמירות אלו היו נהוגות, כפי הנראה, בקהילתו של הכותב, וכיוון שלא נדפסו הוסיפו בכתב יד.

⁴ פנקסי המוהלים השמורים אצל משפחת מורפורגו ברביבים (תצלומיהם נמצאים בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, תיק P 96/53) מצטיינים בעיטורים מיוחדים. לראשון שבהם שער מעוטר ושולי עמודיו מעוטרים בענפי גפנים. גם לפנקסו של מרדכי בכ"ר יצחק פציפיצי מפירנצה (שמור בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, תיק IT 1191) שער מעוטר הכתוב כתיבה תמה יפה להפליא ומסומנים בו שוליים וקווים ישרים בין רישום לרישום. פנקס זה כולל שני חלקים. לחלק הראשון שער מעוטר, והוא מכונה על ידי הכותב "ספר ברית קדש". חלק זה כולל את הפיוטים "זכור ברית" ו"שבטי נחלתך חסדיך יזכור", תפילות שונות למוהל, סדר ברית מילה, ובסופו "שיווית" בצורת מנורה. לחלק השני פתיחה קצרה: "זאת הפעם הראשונה שה' עזרני וזיכני למול", והוא כולל רשימות נימולים, הכתובות לרוב בסגנון שבלוני, מלבד פתיחות חגיגיות פה ושם, בעיקר ברישומים הראשונים. כך למשל רישום י"ד, הפותח במילים "בוחן המחשבות ובוחן הלבבות סיעני למול", או ברישום י"ז: "ישתבח הבורא ויתעלה היוצר". לפנקס מחוברת סימנייה מעוטרת. פרטים אישיים אינם מצויים בפנקס, מלבד רשימות חגיגות אודות הולדת בניו של הכותב (רישומי ה, סא, פא, קד). מרדכי פציפיצי פעל כמוהל בין השנים תרט"ז-תרע"א (1856-1921) וערך 798 מילות. לעומתם ישנם פנקסים דוגמת זה של ר' ישראל מקסלי (שמור בארכיון המרכזי, תיק IT 57) שנראה כי נכתבו בחיפזון. על פנקס זה ראה עוד להלן, הערה 30.

כרכן גמליאל. ואף אם לא הביאו שליש קודם ראש השנה, ניתן לצרף הדעות שחנטה היא סמדר או בוסר. ואפשר שתפוזו כאתרוגים, שעונת המעשר שלהם בקטנם, וכבר הייתה חנטתם קודם ראש השנה.

בעל "כרם ציון" (אוצר שביעית, הל' פסוקות, עמ' שעט) פסק שלעניין שמיטה יש להחמיר באתרוג ללכת בו גם אחר לקיטה וגם אחר חנטה. ומטעם זה כתב הגרי"מ טיקוצ'ינסקי שהמהדרין נהגו לקנות האתרוג קודם ר"ה של שביעית. אולם בשאר ההדרים הולכים אחר חנטה בלבד, ואין צריך להחמיר בהם.

בעניין פירות אחרים לא נמצא בפוסקים מי שיחמיר לדונם כאתרוג, אף לא לעניין מעשר, ואולי מהטעם שמעשרותיהם, לפחות כיום, מדרכנן, אין לדמות מילתא למילתא מאתרוג למה שאינו ממינו כלל.

טבלה לסיכום ההלכה

השנה לשמיטה	הדרים	אתרוג
א	חנט בשביעית - דינו כפרי שביעית.	לחומרא: קדושת שביעית + מעשר שני.
ב	מעשר שני.	מעשר שני.
ג	נלקט קודם ט"ו בשבט - מעשר שני. נלקט לאחר ט"ו בשבט - מעשר שני רעני.	נלקט קודם ט"ו בשבט - מעשר שני. נלקט לאחר ט"ו בשבט - מעשר שני.
ד	נלקט קודם ט"ו בשבט - מעשר שני. נלקט לאחר ט"ו בשבט - מעשר שני רעני.	נלקט קודם ט"ו בשבט - מעשר שני. נלקט לאחר ט"ו בשבט - מעשר שני.
ה	מעשר שני.	מעשר שני.
ו	נלקט קודם ט"ו בשבט - מעשר שני. נלקט קודם ט"ו בשבט - מעשר שני רעני.	נלקט קודם ט"ו בשבט - מעשר שני. נלקט לאחר ט"ו בשבט - מעשר שני.
שמיטה	חנט בשישית - מעשר שני.	לחומרא: קדושת שביעית + מעשר שני.

בדרך כלל פנקסים אלו מכילים דינים, תפילות ופיוטים, הנוגעים למילה, ולצד רשימות נימולים הכוללות לעתים גם סיפורי מעשים הקשורים לנימולים אלו. בין המוהלים היו כאלה שאף אבותיהם כיהנו כמוהלים. מוהלים אלו ירשו את פנקסי הפיוטים של אבותיהם והשתמשו בהם. פנקסיהם של הללו אינם כוללים אלא רשימות נימולים.⁵

לצד הפיוטים שנדפסו במקומות שונים, המועתקים בפנקסים אלו, מצויים בחלק מהפנקסים פיוטים שככל הידוע לא נדפסו. אלה חוברו ככל הנראה על ידי המוהלים עצמם או בני קהילותיהם.⁶ בין יהודי איטליה נפוצה הייתה כתיבת שירים עבריים, בהם שירים המיוחדים לאירועים שונים ככרית מילה. כתיבה זו יש לה עדויות גם במאה הי"ט.⁷

רוב רשימות הנימולים כתובות בסגנון שבלוני, הכולל ברכות מסורתיות לנימול ולמשפחתו, אולם יש מהמוהלים שהראו את כוחם הגדול במליצה אף ברשימות אלו. כרגיל, רצופות המליצות שביר פסוקים, מליצות תלמודיות וכדומה, המעידים שכותבן היה יודע ספר ומצוי אצל המקורות.⁸

כל רשימות הנימולים שאותן ראיתי פותחות ברישום חגיגי, על פי רוב גדוש במליצות ושברי פסוקים, שבהם מודה הכותב על כך שזכה לעסוק במקצוע המילה. אין מתכונת קבועה לפתיחות, אף לא לאורכן.⁹ ברם רוב הפתיחות כוללות מספר משפטים, לעתים מחורזים.¹⁰ יש שהכותב הכין שער מעטר ובו כתב את הפתיחה.¹¹

⁵ כזה הוא הפנקס השני של משפחת מורפורגו או פנקסו של אברהם פציפיצי. אברהם בן מרדכי פציפיצי נולד, על פי הרישום בפנקסו של אביו (ראה לעיל הערה 4) בפירנצה, בכ"ט תשרי תרל"א. הוא כיהן כמוהל בין השנים תרנ"ב-תש"א (1892-1941) שבהן ערך 272 בריתות. חוץ משבעת הרישומים הראשונים, כל רישומיו הם באיטלקית. רבות מהמילות שערך היו לבנים מנישואי תערובת, ביניהם גם כאלה שנולדו לאב יהודי ואם גויה. הללו עברו בנוסף למילה גם טבילה לצורך גיורם. פנקסו שמור בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי יחד עם פנקסו של אביו.

⁶ לרוב אין הכותבים מוסרים לנו את שמם של מחברי הפיוטים. יוצא מכלל זה הוא חתנו של רבי אברהם מורפורגו (ראה לעיל הערה 3). לאחר שרשם את הפיוט הידוע "זכור ברית אבותינו" (פיוט זה נדפס כבר פעמים רבות, עיין דוידזון בערכו) הביא פיוט נאה תחת הכותרת "שיר לומר בסעודת ברית מילה קודם ברכת המזון חיבר אותו מעלת הח' חמי"ר אברהם מורפורגו ז"ל".

⁷ ראה: הרב ד"ר אלברטו משה סומך, "פיוטים בלתי ידועים במחזור כתב יד איטלקי מתחילת המאה הי"ט", ספר הזיכרון לרב ד"ר מנחם עמנואל הרטום, עמ' 201, וראה שם עמ' 208, "פיוט לברית מילה".

⁸ כך למשל בפנקסים המצויים בידי משפחת מורפורגו מרביבים (ראה לעיל הערה 4), אף המספור מצוין לעתים בגימטריה; הרישום ל"ב, למשל, פותח במילים "לב טהור ברא לי אלקים". רישום ס פותח: "שישים גיבורים יהיו הנימולים על ידי בתורה ובמצות". רישומי חתנו של רבי אברהם מורפורגו (ראה לעיל הערה 3) מלאים גם הם במליצות דומות; רישום רמ"ו, לדוגמה, פותח במילים "זרם על כל רמים".

⁹ בפנקס מוהלים השמור אצל משפחת מורפורגו (ראה לעיל הערה 4), אשר כתיבתו הוחל בשנת ה'תקכ"ו (1766) מצויה פתיחה מליצית בת חמישה עמודים. בנו של אותו מוהל הסתפק בפתיחה קצרה הרבה יותר, המרמזת על כך שהכותב ממשיך דרכו של אביו כמוהל: "באמת אמרו חכמים ודבריהם חיים קיימים ונחמדים האבות סימן לבנים אם טובים הם אשרי בניהם וכני בניהם אחריהם כי ימצאו פתח פתוח נכון לפניהם לעשות רצון קוניהם כשאוהבים מעשי אבותיהם בידיהם והלב חומר דרך טבע לעשות כמעשיהם ונמצא שם... ותאוותם יביא להם". לעומת זאת מרדכי בכ"ר יצחק פציפיצי (ראה לעיל הערה 4) מפירנצה מסתפק בפתיחה בת שבע מילים: "זאת הפעם הראשונה שה' עזרני ויכני למול".

¹⁰ יש להצביע על פתיחתו של המוהל ר' ישראל מקסלי (ראה להלן הערה 30 ולעיל הערה 4): "ארוםם לרוכב מעונים שהדריכני בנתיב יקרה מפנינים כי ביקש ישראל לישב בשלווה ליקח את הברכות לזרז דמים מן הזכחים ומן המנחות". בהמשך כתב המוהל מליצות נוספות ופתח ברישמת הנימולים.

¹¹ כך, למשל, בפנקסו של מנחם ויואנטי שבו נרשם בשער "ספר זיכרון טוב אשר בו נקבו בשמות כל הילדים אשר חנן וזיכה אלודים אותי מנחם בכ"ר אליעזר ויואנטי למול את בשר עורלתם מן היום הזה

יש הממעטים כפרטים, ואינם מציינים אלא את שמות הנימול, שמות הוריו ושמות סנדקיו השונים (סנדק, סנדקת, סנדק קטן). לעומתם יש המרכיבים כפרטים אודות הנימול ומשפחתו או אודות מצבם שלהם בעת עריכת המילה. בייחוד מרובים הם הפרטים הנוגעים להלכות מילה.¹²

בכל פנקסי המוהלים רשימות חגיגות אודות הולדת בניהם שלהם, ויש שרשמו אף את שמות בנותיהם בתוך רשימות הנימולים.¹³

רשימות המוהל שכללו את הילדים שנימולו על ידו נרשמו בדרך כלל לשם צרכיו האישיים, אולם יש שהשלטונות השתמשו ברישומים אלה לצורכיהם.¹⁴

בקובץ אסופות, שנה ב (תשמ"ח), פרסם ד"ר אלדו לוצטו ז"ל פנקס מוהל שנכתב ע"י המוהל רבי יחיאל בר מנחם כלבי.¹⁵ רי"כ כיהן כמוהל בוירונה החל משנת ה'תקס"ז ועד שנת ה'תר"ד (1807-1844), שבהן מל, בעיקר בוירונה, אולם גם בערים אחרות בצפון איטליה, כ-203 ילדים.

שלא כפנקסי מוהלים אחרים, פנקס זה אינו מכיל תפילות בענייני מילה, ואין בו אלא פיוט אחד, אשר גם הוא אינו עוסק בענייני מילה, סוגיה "לגביר שמואל כלבי רע כאח לי וקרובי". תכף אחר פתיחה קצרה "תהילה אביע לרוכב בשמי שמי קדם שזכני להתחיל מה שאהבה נפשי מיום עמד על דעתי", פותח רי"כ ברישום הנימולים. ברם רשימותיו מלאות

אשר החילוחי להתרגל בעבודה הקדושה הזאת השקולה כנגד כל המצוות והלאה והיה זה פה קורפו יום ד' ו' לחודש כסליו שנת כ' ה' חסיתי לפ"ק כ"ט לחדש נובמבר שנת תשע"ה למנינם". יש לציין כי פנקס זה אינו כולל תפילות ופיוטים ואין בו אלא רשימת נימולים ורשימות אישיות. הפנקס שמור בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, תיק 62/43.

¹² כך מצוין בפנקסי משפחת מורפורגו (ראה לעיל הערה 4) שבהם מרובים הפרטים הן על משפחת הנימול והן על נסיבות המילה. כך למשל ברישום קער מיום ד' של חנוכה ה'תרל"ז מספר הכותב כי מל ילד "שהיה בן ארבעה חודשים בקירוב... מפני שנולד בשבעה חדשים חלוש מאד". ברישום ל"ב משנת תרי"א הוא מצוין כי היה "ביום שמחת הרעש", כנראה תג מקומי של יהודי אנקונה, מקום מגורי הכותב. ברישום סג מיום ו' בשבט ה'תרכ"ו (1866) הוא מספר כי לגיסו, חיים מפירוגיא, נולד בן, ברם הלה לא יכול להשתתף במילתו של בנו, כיוון ששהה באותה עת "באנגליה במצור ובמצוק עת צרה היא ליעקב וממנה יושע ורווח והצלה יעמוד לכל הק"ק תוה ובפרט לי ולכל קרובי והנלווים אלי, ברכתי ברכת להכניסו בכריתו בלא שם ומלכות". ייחודית היא דרכו של מנחם ויואנטי (ראה לעיל הערה 11) אשר אינו מוסיף הערות בגוף הרישומים אלא מוסיף כהערות בשוליים, לדוגמה: בשולי רישום קמר נרשם "נולד ע"ש בין השמשות לכן נימול היום משום ספק".

¹³ כגון זה מצוין אצל דאוינה, וראה עוד להלן. למוהל מנחם ויואנטי (ראה לעיל הערה 11) לא נולדו בנים כי אם בנות. את שמות בנותיו לא כלל המוהל בתוך פנקסו אלא רשם את שמותיהן ותאריכי לידתן בדפים מיוחדים בסוף פנקסו, ובהם רשם את תקציר תולדות חייו.

¹⁴ דוגמה לזכר אנו מוצאים בפנקסו של מנחם בכ"ר אליעזר ויואנטי, הוא פעל בוניציה ובסביבתה בין השנים תקל"ח-תקע"ח (1768-1818), וראה עליו לעיל (הערה 11). בפנקס שלושה אישורים באיטלקית בחתימתו ובכותמו של המתרגם הציבורי המוסמך, היהודי יעקב עמנואל קרקוביה, שבהם אישר כי תרגם לאיטלקית רישומים מתוך הפנקס. האישר הראשון הוא מ-8 במרץ 1808, השני מ-5 במאי 1811, השלישי מ-30 במרץ 1812. בשולי הרישומים שתורגמו נרשמה הערה באיטלקית המפנה את הקורא לאישורי המתרגם.

¹⁵ הפנקס שמור בספריית אוניברסיטת בר אילן, כ"י מספר 614.

סיפורי מעשים הקשורים כולם לנושאי מילה, בעיקר בעיות הלכתיות. ר"כ נוהג לציין ברשימותיו גם מנהגים שונים הקשורים לענייני מילה.¹⁶ לדברי ד"ר לוצטו ז"ל היה ר"כ אדם מלומד ושלט היטב בלשון העברית.¹⁷ הפנקס כתוב כולו בלשון זו וגדוש במליצות תנכיות ותלמודיות, בייחוד ברשימות המספרות על אירועים שונים וברשימות חגיגות אודות הולדת בניו.¹⁸

ר"כ עצמו מציין כי לא היה המוהל היחיד בוירונה, ומלבדו פעל כמוהל גם הרופא נפתלי פרדוי. בחודש אב תקס"ז קיים ר"כ התייעצות עם שני מוהלים נוספים בנוגע לתינוק שנראה כמוהל, ולאחר מכן, על פי הוראת "המורי צדק", עם שלושה מוהלים אחרים, אולם לא ברור אם מוהלים אלו היו תושבי יירונה. לפיכך מסתפק ד"ר לוצטו אם לצד ר"כ פעלו בוירונה, חוץ מהרופא נפתלי פרדוי, מוהלים נוספים. אמנם הדבר ברור כי החל משנת תקצ"ו (1836), שמנה שנים קודם פרישתו של רבי יחיאל כלבי, פעל בוירונה מוהל נוסף, שייכתן שאף היה תלמידו.

מצוי תחת ידי הספר "סוד ה'", דפוס מנטובה, שנדפס עם הספר "שרביט הזהב" סביבו, שנת "היא לך לאות לפ"ק" (תק"ג, 1743), ובסופו פנקס מוהלים בן כחמישים דפים. תצלום הפנקס מצוי בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (תיק IT 1311). רשימות אלו נכתבו בידי רבי אברהם יחזקאל ראוונה, שפעל כמוהל בוירונה בין השנים תקצ"ו-תרמ"ד (1836-1884), שבהן ערך, על פי רשימותיו, 318 בריתות, מספר זהה למספר הבריתות שאותן ערך ר"כ.¹⁹ הפנקס מתחלק לשני חלקים: בחלק הראשון תפילות, כוונות וכדומה; ואילו החלק השני רובו ככולו רשימת גימולים. החלק הראשון כולל פריטים אלו: "סדר המילה שנהגו בחברון תוב"כ ביום המילה לפני הכסא של אליהו הנביא וזכור לטוב"; "סדר המילה בקצרה מספר שרביט הזהב"; קצת דיני מילה (מועצתקים גם הם מהספר "שרביט הזהב"); רשימת דיני מילה מהספר "סוד ה'"; תפילה לפני הברית, גם היא מהספר "סוד ה'"; "תפילה אחרת קודם המילה והיא כללית למוהל ולסנדק", גם היא מהספר הנ"ל (שלא כקודמתה, תפילה

¹⁶ כך לדוגמה הוא מציין כי "ברוב עם הדת מלך אתן שבח ותודה לאל עליון ש"ק הגדול י"ב לחדש ניסן שנת התקס"ח ליצירה מלתי בן בבית חכנסת קק"י אשכנזים אחר תפילת מוסף"; וכן "ביום שמחת תורה ה'תקע"ב בין אשרי ויהללו".

¹⁷ יש לציין כי חכמי איטליה השתמשו בלשון הקודש כשפת דיבור חיה לצרכי לימוד, ולפיכך אין פלא שלשון זו שגורה היטב בפיהם ובקולמוסם. ראה על כך בהרחבה בהקדמתו של יעקב בוקסבוים ל"אגרות בית ריאטי", תל אביב תשמ"ח, עמ' 1, וראה עוד להלן הערה 55.

¹⁸ אם כי רוב פנקסי המוהלים כתובים עברית, ישנם גם כאלה הכתובים איטלקית. ספריית אוניברסיטת בר אילן (כ"י מספר 786) מצוי פנקס מוהלים, כתוב על קלף, ובו שני חלקים. לחלק הראשון שער מעוט שבתוכו נרשם "פזמונים למילה". חלק זה מכיל פזמונים למילה, שרובם נדפסו במקומות שונים, וסדר ברית מילה, ללא תוספות כתפילת המוהל כוונות וכדומה. חלק זה כתוב כולו כתיבה מרובעת תמה הנתונה במסגרת פשוטה. בסיום החלק הראשון נרשם כי נכתב בחודש אייר תע"כ (1712) בפירצה על ידי יוסף רפאל תאודיאטו "לכבוד היקר רבי דוד יצ"ו (בכמ"ר אלישע פראטו נר"ו) יהי רצון שיוכה למול עשרת אלפים מישראל". בחלק השני רשימת גימולים, שנימולו ע"י דוד פראטו בין השנים תע"כ-תקכ"א (1720-1761). דוד פראטו לא זכה למול עשרת אלפים מישראל, כי אם כ-45. רשימת הגימולים כתובה כולה איטלקית, חוץ מהתאריך העברי בכותרת ומהשם העברי. פרט הראוי לציין הוא שער "כ"ח של ראש חדש אייר תע"ז" נרשם בתאריך "של ראש חדש"; ורק מ"טו של חדש אדר תע"ח" נכתב "של חדש".

¹⁹ מספר יהודי וירונה באמצע המאה הי"ט לא עלה על אלף ומאתיים איש.

זו מבוססת על הקבלה, ובה צירופי שמות, כוונות וכדומה); רשימה "מהרב המקובל מעבר יבוק" שתוכנה "טוב הצפון למוהלים" (על פי כתב היד הרהוט שבו נכתבה נוספה כנראה מאוחר יותר); "כוונת המילה וברכתה בסדר קצר ששלח החכם השלם הרמ"ז לתלמידו החשוב כמוהר"ר ב"ך ז"ל" שהועתקה מהספר "סוד ה'"; רשימה בכתב רהוט "נוסח למזל תאומים";²⁰ תפילה למוהל אחר המילה מהספר "סוד ה'"; ולאחריה נרשם בכתב יד רהוט "אח"כ יאמר עלינו לשבח עד שהוא נוטה שמים"; מנהגים, דינים וכוונות מהספר "סוד ה'"; פרק סז בתהלים ופסוקים שונים הנאמרים קודם ברכת המזון; ברכת המזון לברית מילה בתוספת פיוטים שונים, כנדפס בספר "סוד ה'";²¹ "סדר המילה טוב שראיתי בירושלים ת"ו"; "סדר הפסוקים שאומרים בשעת המילה פסוק אחד אבי הכן או המוהל, וכל פסוק ופסוק חוזרין אותו כל הקהל כאחד העומדים בברית"; ב' פיוטים לברית מילה: האחד "הוכן בחסד" (ראה נספח) שהוא כנראה פרי רוחו ועטו של הכותב,²² והשני הפיוט "זכור ברית".²³

החלק השני, כאמור, רובו ככולו רשימת גימולים, אולם גם אי אילו רשימות אישיות, שיש בהן כדי ללמד על קורות חייו של כותבן. הרשימות כתובות כולן עברית²⁴ בכתב איטלקי רהוט.²⁵

ראי"ר מספר את רישומיו במספר סידורי באותיות עבריות א"ב עבריות.²⁶ ראי"ר מציין תמיד את התאריך העברי בלבד.²⁷ כאשר המילה חלה בשבת הוא מציין גם את פרשת השבוע.²⁸

²⁰ רשימה זו נוספה, כפי הנראה, בעקבות מעשה שהיה, על פי הרשימות שבחלק השני, "ביום א' יוד לחדש כסליו שנת ה'ת"ר [1840]". ביום זה נימולו דוד וחזקיה אברהם, בניו התאומים של שמואל אשכנזי.

²¹ יש לציין כי אף שב"שרביט הזהב" מופיעים שלושה נוסחים: "אשכנזי ופולין", "קהל קדוש אטליאני" ו"מנהג ק"ק ספרדים", לא העתיק הכותב אלא את נוסח אשכנזי ופולין. כנראה היה זה המנהג המקובל בוירונה, מקום מגורי הכותב, שם הייתה, מאז המאה ה"ט, קהילה אשכנזית גדולה. על הקהילה האשכנזית ויחסיה עם אחותה הספרדית, ראה: פרופ' ישעיהו זנה, "אבני בניין לתולדות היהודים בוירונה", בתוך: "ציון", כרך ג (תרצ"ח), מבוא, עמ' 141-143; ושם מדור ב, מחלקה ו, עמ' 154. עובדה אחרת הראויה לציין היא מציאותם של כתמי יין רבים בדפים המכילים את ברכת המזון, דבר המעיד על שימוש שעשה הכותב ברשימותיו.

²² כך נראה מהפתיחה "זיכרון לטובה מפי המוהל", שהיה גם ר"כ לעולם פותח את סיפורי המעשה שברשימותיו במילה "זיכרון".

²³ פיוט זה מופיע גם ב"פזמונים למילה", (ראה לעיל הערה 18), וכבר נדפס פעמים רבות. עיין ערכו ב"אוצר השירה והפיוט" לדוידון.

²⁴ למעט אי אילו שמות לועזיים, ההולכים ומתרחבים ככל שהשנים מאוחרות יותר, וככל שגברה מגמת ההשתלבות בחברה הכללית. לראשונה נקרא ילד בשם לועזי בי"ז תמוז תר"ח, "חיים בלע"ז "Enrico". בשנים מאוחרות יותר נכתב השם הלועזי מיד אחר השם העברי, ללא התוספת "בלע"ז". למרות זאת יש לציין שרוב הנימולים נרשמו בשם העברי בלבד. גם ברישומיו של ר"כ אין השם הלועזי מופיע אלא חמש פעמים, ואף זה בשנים המאוחרות יותר של פעילותו. ד"ר לוצטו ז"ל (במאמרו, ראה לעיל הערה 17) מציין כי כל בעלי השמות הלועזיים שאותם מל ר"כ נימולו מחוץ לוירונה.

²⁵ בעוד רי"כ אינו עקיב בסוג הכתב; ויש בין רישומיו הכתובים כתב רהוט ויש הכתובים כתב מרובע, רשימותיו של ראי"ר כתובות כולן כתב רהוט. ברם רי"כ מסמן, בין רישום לרישום, קו לכל רוחב הדף, דבר שראי"ר אינו נוהג בו.

²⁶ יש לציין שבפנקסו של רי"כ מספר סידורי בספרות, הנפסק במספר 166. המספור הוא בעיפרון ונראה שלא נעשה בידי רי"כ עצמו, ודבר זה ד"ר לוצטו ז"ל לא עמד עליו.

מרשימות אלו ניתן ללמוד גם על מנהגי מילה שונים.²⁹ ראי"ר אינו מציין רק את שם הסנדק, אלא במקרים רבים גם את שם הסנדקת, כנראה האישה המביאה את הנימול למקום הברית. אף כי פעמים רבות סב הילד שימש כסנדק, לעתים נתכבדו בכך אחרים: קרובי משפחה, נכבדים וכדו'. לעתים נתכבדו בסנדקאות אף כאלה המכונים "הבחור", ואפילו "הנער". ייתכן שכיבודים כאלה ניתנו כסגולה למציאת זיווג הגון.³⁰

²⁷ ברוב פנקסי המוהלים מאיטליה מופיע לצד התאריך העברי גם התאריך הלועזי. שימוש זה היה מקובל בקהילות אלו מקדמת דנא. לעתים מוצאים תאריך לועזי אף בתשובות הלכתיות. ראה, למשל, "פחד יצחק", ערך "ביעור מעשרות", ועוד. יוצאים מכלל זה ראי"ר, שאינו מזכיר תאריך לועזי כלל, ורבי ישראל מקסלי (ראה להלן הערה 30), שגם הוא אינו מזכיר תאריך לועזי. ברישומים הראשונים של ריי"כ לא נזכר אלא תאריך עברי. לראשונה הוא מזכיר תאריך לועזי בקשר לברית אותה ערך במנטובה: "שם הייתי על דברת מצווה רבה ושם מלתי לשמונה כמצוות עדות ה' נאמנה ילד יולד לכמ"ר אהרון חי גאליצו בליל ש"ק כ"ט תשרי שנת תקע"א למנינו סדר ביום ברוך אלקים אדם המסכים ליום 27 ottobre למנינם". יש לציין כי הקטע כולו כתוב כתיבה מרובעת תמה ורק התאריך הלועזי בכתב רהוט. ברישום מיום טו"ב בניסן ה'תקע"ב, לאחר הסיום המקובל "יהי רצון שיוצו הוריו לגדלו לתורה ולחופה ולמע"ט אמנ" נרשם: "וזוה היה למניין אומות העולם 30 marzo 1812". משם ואילך ציין ריי"כ את התאריך הלועזי מיד לאחר הסיום "אכ"ר". בפנקסו של המוהל דוד פראטו מפרינצה מצוי התאריך הלועזי בגוף הרישום העברי בכותרתו.

²⁸ כך נהג גם ריי"כ.

²⁹ אם כי שלא כרי"כ, לא נהג ראי"ר לכלול ברישומיו במפורש מנהגים ואף אינו מציין מעשים שהיו נוספקות הלכתיים שונים שנתעוררו, מלבד הרישומה "חסדי ה'" דלהלן.

³⁰ קיים דמיון בין חלק זה לבין פנקס מוהלים אחר, גם הוא מאיטליה ומאותה תקופה, השמור בגניז הספרייה הלאומית SR37A2047 לא ידוע מי היה כותבו של פנקס זה, כרם נראה שהיה גם הוא מוהל. פנקס זה כרוך גם הוא עם הספר "סוד ה'" מהמהדורה הנ"ל, אם כי דפיו קטנים יותר מדפי הספר. על פי הרישום בשער הספר היה שייך לאדם בשם אלמנסי (אולי אספן הספרים הנודע, ירדו של שד"ל, יוסף אלמנסי. עיין עליו: י' זמורה, אחרית דבר לספר "גזם זהב", תל אביב תש"י). פנקס זה כולל: "סדר הסנדק", ובו "לשם יחוד"; "תפילה לסנדק"; "סדר לאבי הבן כשמוכנס את בנו למול", הכולל גם הוא "לשם יחוד" ותפילה, "ואחר כך יאמר תפילה זו והיא כלילת למוהל ולסנדק" (תפילה זו נדפסה בספר "סוד ה'", דף יב); "ואחר כך יאמר זה", תפילה נוספת לאבי הבן; פזמון למילה "קרבן קטורת ניתוח" שכלל הידוע עדיין לא נדפס וייתכן שחובר בידי כותב הפנקס; סדר ברית מילה כנדפס ב"סוד ה'", סימן ו', כולל תפילת "ואחר המילה יאמר זה", תפילה לאבי הבן אחר המילה. לפי קטלוג בית הספרים הכיל גם פנקס זה רשימת נימולים, אולם זו כנראה חוסרה. אף כי כותבו של פנקס זה כמעט לא העתיק דבר מספר "סוד ה'" ככתבו וכלשונו, הרי רוב התפילות שרשם בנויות על תפילות המופיעות בספר "סוד ה'", וכולן על פי הקבלה. גם בפנקס זה שני פיוטים: האחד נדפס, והשני כנראה חובר על ידי כותב הפנקס. ברם בעוד שבפנקסו של ראי"ר מועתקים דינים רבים ו"כוונות", פנקס זה אינו כולל אלא תפילות ופיוטים. עוד מן הראוי להזכיר שבעוד שבפנקסו של ראי"ר רובו של החלק הראשון כתוב בכתב מרובע ובכתיבה תמה, הרי שבפנקס זה כתוב כולו כתב רהוט איטלקי. מעניין לציין שבפנקסו של ראי"ר נרשמו בעיפרון, באותיות מרובעות, בסופה של ברכת המזון, לפני "עושה שלום", המילים "ארוי לבנון". "ארוי לבנון" הוא פיוט לברית מילה המופיע ב"סדר ברכות". גם בפנקס זה נרשמו, בעט אמנם, גם כן באותיות מרובעות, בתוך ספר "סוד ה'", דף ת, אחר "כל הנשמה", המילים "ברוכים יושבים ועומדים", גם הוא פיוט המופיע בסדר ברכות. פנקס אחר, מתקופה מוקדמת מעט לתקופתו של ראי"ר, מזכיר גם הוא, בצורתו, כחוכנו, וברוחו הקבלית, את פנקסו של ראי"ר. פנקס זה הוא פנקסו של ר' ישראל מקסלי (ראה לעיל הערה 10). פנקס זה מחולק גם הוא לשני חלקים. החלק הראשון כולל את הפיוט "ארוי לבנון"; פרק קכח בתהלים, ואחריו נרשם "או יאמר מזמור זה וכרצונו"; מזמור קיב שם; סדר ברית מילה; "שם לכוון בזמן המציצה כדי להעמיד הדם", בברכת אשר קידש מופיעה הערה הלכתית של הש"ך בקשר לנוסח הברכה והערות מוהר"ן התולק עליו "לפי הפשט והסוד"; ברכת המזון לברית המילה (נוסח אשכנז); בורא פרי הגפן וברכה מעין שלוש. אחרי כמה דפים ריקים מופיעים צירופי שמות לברית; תפילת המוהל (מהספר "שרביט הזהב") תחת הכותרת "יתפלל המוהל ויעשה המצווה בשמחה"; תפילה לאבי הבן; תפילה למוהל אחרי ברכת "אשר קידש"; מעשה "מפי הר"ר חיים סגרי

יש לציין שאף כי עיקר פעילותו של ראי"ר היתה בוירונה, גם הוא, בדומה לרי"כ ולרוב המוהלים שהיו בזמנו, מל לעתים תינקות גם במקומות אחרים. כך למשל: "ביום שבת קודש נח א' לחדש מרחשון שנת התרי"ט" (1859) מל ראי"ר בויסנצה את יוסף ריאטי, בנו של נחמיה ריאטי; כד' אלול תרכ"ה (1865) מל בפרארה את שמואל, בנו של "מעלת הרופא ר' יוסף ראוינה" שכנראה היה בן משפחתו.³¹ מילות נוספות נערכו על ידו גם בוינציה. מעניינת העובדה שכל אימת שנתכבד רופא בכיבוד בבריתות שערך, ציין ראי"ר את היותו רופא, כברשימה הנ"ל, או למשל ברשימה מיום כ"ו כסלו התרי"ז (1857) המוסרת שמנחם יעקב בן מתתיהו הכהן נימול "על ברכי מעלת החבר והרופא ר' מנחם ריקאנאטי".³² יש מקום להנחה שראי"ר עצמו היה גם הוא רופא,³³ אולם אין ברישומותיו סימוכין לכך.

מבין כותלי רשימותיו של ראי"ר ניכר כי היה מעורה היטב במסורת היהודית. רשימותיו, כאמור, כתובות כולן בלשון העברית, ששליטתו בה ניכרת. ברישומתו שלהלן אף שולבו שיבוצים מפסוקי התנ"ך, אף כי הרישומים עצמם מסורבלים למדי ואינם גרושי מליצות ופרטים ברישומיו של ריי"כ.

על זיקתו לקבלה מעידות הרשימות שבהן העתיק תפילות קבליות, כוונות וצירופי שמות. שני הפיוטים הנ"ל, שהראשון בהם ייתכן שחובר ע"י ראי"ר עצמו, כתובים גם הם ברוח הקבלה.

געגועים עזים לציין ולגאולה מילאו את ליבו של ראי"ר. הדבר בא לידי ביטוי בפיוט הנ"ל וברשימות אחרות. אף ביישומה של האמנציפציה שניתנה בימיו רואה ראי"ר, כפי שנראה להלן, אפשרות וסיכוי לפעמי משיח. כיסופי הגאולה הביאו את ראי"ר אף למעשים. אף שאפשר ששמע את "סדר המילה שנהגו בחברון תוב"ב מפיו של שד"ר, שכן בתקופה הנידונה עדיין סובבו שלוחי ארץ ישראל בקהילות איטליה ואף זכו להערכה ולתרומות, הרי שמ"סדר המילה טוב שראיתי בירושלים ת"ר" אנו למדים כי ביקר בארץ, חונן את עפרה, ואף כאן התעניין במנהגי מילה.³⁴

סביר להניח כי ראי"ר, בתפקידו כמוהל, היה מנכבדי הקהילה, ואכן בברית אותה ערך לבנו שימש כסנדק רבי יצחק פארדו, בנו ולאחר מכן ממלא מקומו של רבה דאז של וירונה "כמוהר"ר הגדול ר' שמואל דוד פארדו נר"ו, תלמיד חכם ידוע בזכות עצמו. נראה שרק מסיבות טכניות הרב פארדו עצמו לא שימש סנדק, שכן גם הוא נהג מדי פעם להתכבד

ולה"ה" המספר על מקרה בו שתת דמו של הילד הנימול, והנ"ל עצר את שטף הדם בעזרת כוונות וקריאת קטעי "זוהר" מתאימים; תרופות שונות לנימולים, אחת מהן "מפי מוהר"ר יהושע אהרון כהן וצוק"ל". ברישומת מרכיבי התרופות גם מילים בכתב לועזי. החלק השני כולל רשימות נימולים.

³¹ סביר להניח כי אנשים העדיפו מוהל בן משפחתם. מפנקסו של ריי"כ אנו למדים כי בני משפחת פראדו נימולו על פי רוב על ידי בן משפחתם נפתלי פראדו, ורק כאשר "היה אנוס" ולא יכול למול, נימולו בידי ריי"כ.

³² ראי"ר אינו היחיד במנהגו זה. תופעה דומה אנו מוצאים גם בפנקסו של מרדכי פציפיצי (ראה לעיל הערה 4). כך למשל ברישום קסג נזכר אבי הבן "הרופא אמליו פירירה רי לאון", או ברישום של"ה "הרופא אלברתו הריאס". פציפיצי מציין אף שאר מקצועות חפשיים, כגון ברישום כ, שבו הוא מציין כי הסנדק היה "הפרקליט כמר משה פנצ'י".

³³ בוירונה פעל כמוהל הרופא נפתלי פראדו. סביר להניח כי בקהילות אלו, שבהן מספר הלידות היה קטן, עסק המוהל במקצוע נוסף.

³⁴ כפי שכבר צוין לעיל, ההתעניינות במנהגי מילה אופיינית גם לרי"כ.

בסנדקאות (למשל ביום י"ג בתמוז תר"י). ברור שאין כאן אפילו שמץ של רמז ליחסים מתוחים בין השניים. התארים שבהם מכבד רא"ר את הרב פארדו וידידותו עם בנו מעידים כי יחסיהם היו מצוינים. רשימתו של רא"ר, "חסדי ה'" (ראה להלן), מלמדת גם היא על יחסיו הטובים עם ראשי הקהילה.

שלושה ילדים נולדו לרא"ר מאשתו רחל. הגדולה, צילה שמחה, נולדה "ביום שבת קודש תרומה ו' לחדש אדר ב' שנת ה'תקצ"ו" (1836). בט"ו באלול תקצ"ח (1838) נולדה לו בת נוספת, מנטה רבקה, אולם זו, לא עלינו, הלכה לעולמה לאחר מספר חודשים. אף בנו, יוסף צבי ניסים, שנולד בניסן תר"א (1841), ורא"ר אף מספר על לידתו ומילתו ברשימה חגיגית, הלך לעולמו ל"ע והוא ילד בן חמש.³⁵

ברשימותיו חמיו אינו מזכיר בשמו, אולם הוא מזכיר כי "אודה ה' בכל לבב כי ביום שבת קודש ויחי י"א לחדש טבת שנת ה'תרי"ט בסיעתה דשמייה מלתי בן לכמורה"ר חותני על ברכיו וקראתי שמו דוד שמואל חי". ידוע לנו גם על גיטתו, אחותו, יודיטא, ששימשה כסנדקת במילת בנו יוסף צבי ניסים. אח היה לו לרא"ר ושמו שלמה נחום חי, ורא"ר מל את בנו אלדד יוסף דוד חי על ברכי גיסו ר' רפאל הלוי. אח זה, שלמה, שימש כסנדק ב"ז בתשרי תר"ל למנחם שבתי ברוך חי, בנו של "מעלת המשכיל יהודה ראוינה" שכפי הנראה היה גם הוא בן משפחתם.

כאמור, שלא כעמיתו, ואולי אף רבו, רבי יחיאל כלבי, אין רא"ר מרבה בסיפור מעשים שהיו. אין הוא מספר אלא על אירוע אחד הקשור בתפקידו כמוהל. אירוע זה, שרומם את רוחו ואף נראה לו כפעמי גאולה, אירע ביום ה' בטבת תרכ"ט (1869). וכך מספר לנו רא"ר:

חסדי ה' אזכיר תהלות ה'³⁶

איש אחד מבני הנוצרים אשר בעיל מילאנו קרלו Santambrogio שמו לקח לו אשה מבנות ישראל ושמה חנה חמין. ותהר האשה ותבא עם אישה בורונה ותלד בן והאיש Santambrogio גם כי לא המיר דתו גמר בליבו להכניס את בנו שנולד לו בבריתו של אברהם אבינו וצוני למול את בשר עורלתו ובעצם היום הזה ברשות הרב וראשי העדה מלתי את הילד כדון וכהלכה וקראתי שמו יהושע חיים להודות ולהלל לאדון הכל אשר עשה לעמו ישראל תשועה גדולה ופורקן כהיום הזה בשכר מוטות עולינו³⁷ ויקרא דודר בארץ לכל יושביה³⁸ והושיבנו בעת שלום³⁹ השקט ומנוחה ואין מחזיר י"ר שבימיו ובימיו יקויים מקרא שכתוב⁴⁰ "המתברך בארץ יתברך באלהי אמן והנשבע בארץ ישבע

³⁵ אסונות דומים פקדו גם את המוהל מנחם ויואנטי (ראה לעיל הערה 11). שתיים מבנותיו, שתייהן בשם רחל, מתו בינקותן. לרוב אין המוהלים מציינים מקרים של תמותת תינוקות שלא מבני משפחתם. יוצא מכלל זה חתנו של אברהם מורפורגו (ראה לעיל הערה 3) המציין זאת בהערת שוליים סמוך לרשום. מרשימות אלו עולה כי תופעה מצערת זו הייתה נפוצה מאד.

³⁶ ע"פ יש' סג ו.

³⁷ ע"פ ו' כו יג.

³⁸ ע"פ ו' כה י.

³⁹ ע"פ קה' ג ח.

⁴⁰ יש' סה טז.

באלהי אמן וזה יאמר לה' אני וזה יקרא בשם יעקב וזה יכתוב ידו לה' ובשם ישראל יכנה⁴¹ כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים⁴² אכי"ר כ"ד הכנ"ח פה וירונה יע"א היום יום ה' לחודש טבת שנת לא ישמע עוד חמס בארצך⁴³ לפ"ק אברהם יחזקאל ראוינה בר שמואל חי ז"ר.

עניין רב יש בגישתו של רא"ר למקרה זה, שבו מל בן לאם יהודייה ואב נוצרי. מחד גיסא הוא לא מל את הילד על דעת עצמו, אלא ברשות הרב⁴⁴ וראשי העדה⁴⁵. העובדה שסנדק וסנדקת אינם נזכרים כאן היא עדות לכאורה ליחס מסתייג. מאידך גיסא הוא רואה במאורע, ובעיקר בשוויון הזכויות שאפשר אותו, אות מבשר גאולה. רא"ר אף מודה לה' על כך שזכה לחיות בתקופה זו. התלהבותו גדולה עד כדי כך שאף את שם הילד הוא קורא על שם המאורע.

רא"ר אינו יוצא דופן בהתלהבות זו משוויון הזכויות, המתעלמת לכאורה מסכנת ההתבוללות הטמונה בשוויון זה. רבים מבני דורו היו שותפים להתלהבות זו, ואף היו מהם שראו באמניציפציה תחליף לגאולה.⁴⁶

ראי נאמן לאווירת התקופה, שבה משתלבת היטב גישתו של רא"ר, יש לראות בשאלה שהופנתה לרבי משה ישראל חזן,⁴⁷ רבה של רומא, ובתשובתו לשאלה זו.⁴⁸ השואל, איש פיררה, המתואר על ידי רבי משה ישראל חזן כ"גבר שלים בתורה וביראת חטא", מעלה אפשרות להיתר גילוח הזקן בחול המועד. מלבד נימוקים הלכתיים שונים, מתייחס השואל גם למצב החברתי, המחייב לדעתו גישה מקלה בהלכה, וזאת בכדי למנוע את בריחת ההמונים מהדת. כראש דבריו מתאר השואל את הנתק בין הרבנים לבין העם. מחד גיסא, דבקותם המוחלטת של הרבנים בהלכה, ומאידך גיסא, העם הנוטש בהמוניו את מורשת אבותיו. השואל תולה את הסיבה לעזיבת המסורת ברצונם העז של בני הדור לשוויון זכויות, ובתוך הדברים מביע את התלהבותו שלו משוויון הזכויות: "ובני ישראל אשר כל מחשבתם הוא לרדף במרוצת הזמן (אמת כי הוא זמן חביב, כי ה' ציווה עליו ויהי

⁴¹ ע"פ יש' מד ה.

⁴² ע"פ יש' יא ט.

⁴³ ע"פ יש' ס יח.

⁴⁴ אותו אין הוא מזכיר בשמו. מעניין לציין כי גם ר"כ לעולם אינו מזכיר את ראשי העדה בשמם, כי אם בתארים שונים, כגון "המורי צדק".

⁴⁵ התייעצות עם חכמי הקהילה וראשיה היו, כפי הנראה, דבר מקובל בין המוהלים. כך, למשל, מספר לנו ר"כ על בנו של יעקב חמין שנולד בין השמשות של שבת קודש ג' בתשרי התקפ"ב, ונתעוררה השאלה האם יש למולו ביום כיפור או למחרתו. הדבר הובא להכרעתם של "בני הישיבה" והם "חקרו ושאלו היטב לנשים אשר נמצאו אצל הילדת בעת לדתה ואמרו כולנה בפה אחר שנולד בין השמשות אחר שקיעת החמה הרבה והלאה". בסופו של דבר נימול הילד ב"א בתשרי.

⁴⁶ כנגדם יוצא שר"ל בחרויו השנונים: "יאבד בו יקחת אם ולזקנת אב ילעג ויעש גילוליו אמניציפציון. תדבק לשון לחיך אף תכה עין ימין יבוש תיכש ידי אם אשכתך ציון", פרקים במשנת שר"ל, ירושלים תשכ"ח, עמ' 39.

⁴⁷ יליד איזמיר, גדל ונתחנך בירושלים, כיהן כרבן של מספר קהילות במזרח, בין השנים תר"ז-תר"ד (1847-1854) כיהן כרבה של רומא, לאחר ששהה תקופה בליוורנו. גדול בתורה ובקי בכל חרייה ועם זה בקי בחכמות ובשפות. פעל רבות להעמדת חומת הדת על תלה ונודע במאבקו ברפורמים. עיין עליו בספרו של פרופ' יוסף פאור הלוי, הרב ישראל משה חזן, האיש ומשנתו, ירושלים תשל"ז.

⁴⁸ שו"ת "כרך של רומי", סימן ח. השאלה הופנתה בסוף שנת תר"ח או תחילת תר"ט (1848).

אור!) ולכן ערוג יערג לראות בכל עבר ופנה היהודים חפשים כשאר אזרחי הארץ ככשיל ובכליפות יהלמון כל בניין תורתנו הקדושה, אשר כפי מזימותיהם היא מחיצת ברזל המוטלת בינם ובין הדרור אשר המה מבקשים". לשם הצלת היהדות קורא השואל לרבנים להתיר "מה שבידם לאמר ראה זה מותר הוא", דבר שיגרום לכך ש"צאן מרעיתם יטה און לדבריהם כשיאסרו הדברים שאין לאל ידם להתיר".⁴⁹

רבי משה ישראל חזן חולק בחריפות על גישה זו, אף כי גם הוא מציין כי מצוות רבות "היו לבני ישראל חומות גבוהות וראשם בשמיים בינם לבין הדרור אשר המה מבקשים", אין הוא גורס כי גישה מקלה בהלכה תעצור את נטישת המסורת. לדעתו, "לא תרופה לתחלואי דורנו בשום אופן שבעולם כי אם בזאת, לנהלם בחכמה עצומה ובמתק ורצון ויבא בעל המחשבות והוא בעל הכרם יסובבנהו יבוננהו ויטעהו שורק ואנחנו את נפשנו הצלנו". יש להדגיש כי רמ"ח לא היה יהודי איטלקי כי אם ספרדי יליד איזמיר שגדל והתחנך בירושלים.

הרב השואל, שלא נזכר כאן בשמו, רואה בשוויון הזכויות משאת נפש, ובמימושו - חסד עליון מיוחד. אמנם הוא מודע לירידת קרן הדת הבאה בעקבותיו, אולם אין בכוח מודעות זו בכדי להמעיט את התלהבותו. כעצה לעצירת הסחף אין הוא מציע לבצר את חומות הדת ולהילחם על קיומה המלא גם כתנאים החדשים, ואולי אדרבה תוך כדי ניצולם, כי אם ההפך, השואל קורא לרבנים לסגת מעמדות שונות ולהקל ככל שההלכה מאפשרת, דבר שיש לראות בו כמעט השלמה עם מגמת עזיבת המסורת.⁵⁰

שורשיה של גישה זו נעוצים עמוק בתולדותיהן של קהילות ישראל באיטליה. מתקופה קדומה נטו יהודי איטליה לפתיחות ולמעורבות בחברה הסובבת אותם, והשכלה כללית הייתה נפוצה ביניהם.⁵¹ בתקופה מאוחרת יותר, סוף המאה הי"ח והמאה הי"ט למנינם, היא

⁴⁹ גישה זו אינה ייחודית לשואל זה. אף כי תנועת הרפורמה מעולם לא מצאה אחיזה באיטליה, היו בין חכמיה כאלה שהציעו תיקונים שונים בדת. ראה: מנחם עמנואל הרטום, "על תנועת הרפורמה באיטליה", ספר זיכרון לשלמה סאלי מאיר, ירושלים תשט"ז. ראה עוד: דוד מלכיאלי, "טכנולוגיה ותרבות בעניין שרפת המתים", איטליה (תשנ"ג), עמ' לז-ע.

⁵⁰ השלמה כזו, גם מצד לומדי תורה ושומריה, עם מגמת החילון וההתבוללות, מצאנו בדבריו של רבי יצחק הלוי מפררא, תושב פדובה וחניך בית המדרש לרבנים שבה, בתוך מאמרו על רבי יצחק למפרונטי (נדפס ב"השלמות לפחד יצחק", הוצאת מקיצי נרדמים, תרל"א) בתארו את ישיבות איטליה. התיאור נפתח במילים "ועשיתי שהזכרתי שם הישיבות יפה בעיני להודיע ברבים מה היה טיבם בערי איטליה בדורות שעברו וזה יועיל גם כן להבין דברים שהובאו בספר פחד יצחק". במילים אלו כבר ניתן להבחין בכך שהכותב ראה בישיבות דבר שעבר מן העולם כחוקף הזמן והנסיבות, והוא אף אינו מתאונן על כך. יש לציין כי הישיבות האיטלקיות לא היו רק מקום לימוד, אלא היו גם כעין "רבנות" והנהלה רוחנית לקהילה, ולפיכך יש לסגירתן משמעות חברתית רבה. יתרה מזו, בהמשך התיאור נכתב על תפקידן של הישיבות בקיום דיני ממונות על פי הש"ס, אולם הכותב אינו תולה את העדפת הישיבות על פני הערכאות בחיוב ההלכתי הפשוט, אלא מנמק זאת בחשיבותן של הישיבות בעיני אנשי העדה. אף את ההליכה לערכאות של בני דורו שלו אין רואה הכותב כדבר פסול, למרות האיסור ההלכתי ולמרות המשמעות החברתית שבדבר.

⁵¹ די אם נזכיר כאן את רבי יהודה אריה די מרונה, או את רבי עזריה מן האדומים. אף רבנים אדוקים יותר, כרבי יצחק למפרונטי, ששימש גם כרופא, ואחרים, היו בעלי השכלה כללית נרחבת. ראה גם הקדמתו של רבי עזריה פיגו לספרו "גידולי תרומה", שם הוא מתאונן על כך שאת שנות צעירותו השקיע בלימוד חכמות ולא בתורה.

התקופה שבה אנו דנים, נתקבלה ההשכלה באיטליה בזרועות פתוחות.⁵² חכמי איטליה ראו בה את המשכה הטבעי של היהדות ולא הבחינו בזרעי ההתבוללות הטמונים בה. "מימיה של היהדות האיטלקית", אומר שר"ל, "לא היתה מהפכנית ולא אדוקה עד כדי קיצוניות, אלא נוחה ונאורה".⁵³ אם כי נוחות ונאורות זו תרמו והפרו לא במעט את יצירתה של יהדות זו, הרי שלא פעם גם גבו מחיר כבד.⁵⁴ ברם אפלייתם החוקית של היהודים בתחומי בחירת מקצוע, סגירתם בגטאות, והגבלות מהגבלות שונות, היוו סכר בפני התבוללותם. משנפרץ הסכר לא עבר זמן רב ותהליך ההתבוללות החל מכה במלא עוזו. הלשון העברית, ששימשה במשך שנים ארוכות לשון לימוד חיה בישיבות איטליה, הלכה ונשתכחה.⁵⁵ שמירת המצוות הלכה ונתרופפה. אף לימוד התורה נעשה נדיר יותר ויותר. ה"ישיבות" המסורתיות נסגרו בזו אחר זו, בייחוד לאחר שאיבדו את תפקידן בהנהגת הקהילה. שלא כבקהילות אחרות לא לוה תהליך זה במאבקים קשים ובזעזועים. כשם שלא היה בקהילות אלו מרד במסורת, אלא זו הלכה והתפוררה מאליה, כך לא קמה תנועה נגדית לשמירת תורה ודבקות במסורת.

ניתן אפוא לומר, שבעוד שבקהילות אחרות עמד שוויון הזכויות בראשיתו של תהליך החילון וההתבוללות הרי שבאיטליה לא היה שוויון הזכויות אלא בכחינת "מכה בפטיש", כפי שמסביר זאת ד"ר פציפיצי:⁵⁶ "הניתוק הרוחני שהתפתח לאט לאט התגלה בבת אחת, כל היהדות עמדה להתפורר, והוכח שהחזיקה מעמד עד לאמנציפציה מכח ההתמדה ולא מכוונה היא".⁵⁷

⁵² פרופ' ישעיהו זנז, "היהדות האיטלקית", ירושלים תשכ"א, פרק ה, עמ' כה.

⁵³ שם, פרק ו, עמ' כז.

⁵⁴ כבר רבי שמואל אבוהב מתאונן: "עשרה קבים של אפקירותא והמרה ירדו לעולם, תשעה נטלו בני איטליה ואחד שאר הגולה". ראה שו"ת דבר שמואל, תשובה מט. רבי שמואל אבוהב מייחס תופעה זו לקולות בהן נהגו רבים מיהודי איטליה כריני סתם יינם, דבר שגרם לקירוב לבבות בלתי רצוי בין יהודים לנוצרים. בצוואתו שנרפסה יחד עם תשובותיו, תחת השם "משמרת הקדוש", הוא מתאונן גם על ההולכים לדון בערכאות של גויים ועל המקיפים פאת ראשם כדי לחבוש עליו פאה נוכרית כמנהג גויי הארץ. ליחס הקל למצוות אלו, שמקורו בקרבה לתרבות העמים, ישנה גם משמעות חברתית, והיא שעמדה ביסודו של תהליך החילון וההתבוללות המהיר של קהילה זו. רבי שמואל אבוהב היה יליד המבורג, רב הקהילה הספרדית בוניציה משנת ת"י עד לפטירתו בשנת תנ"ד. החיד"א, ב"שם הגדולים", בערכו, מנהיג "הקדוש". אבוהב החדיר רוח של אדיקות לקהילות איטליה. בין תלמידיו נמנים הרבנים האדוקים יותר והנוטים פחות להשכלה כללית, ובהם רבי דוד פארו, יליד וניציה ורבה של סריבו, אף הוא מן המחמירים והמסתייגים מן התרבות הכללית.

⁵⁵ ראה הקדמת שר"ל לספר שיריו "כינוור נעים", נדפס לאחרונה בתוך: שר"ל מגיש מכתבי ריה"ל, מאת יוסף האובן, תל אביב תשנ"ו, עמ' 253, בקטע המתחיל ב"ואולם כי תשא עיניך"; ובעמ' 254, בקטע המתחיל ב"שכר על שכר נקרא".

⁵⁶ תמר אוקרט, הציונות החלוצית באיטליה, עמ' 13. ד"ר פציפיצי נולד בפירנצה בשנת תרמ"ט (1889), ונפטר בבני ברק בשנת תש"מ (1980). הוא היה מחוללה של התעוררות לאומית בקרב יהודי איטליה וממנהיגי הבולטים של יהדות זו. עיין בספר מפירנצי באיטליה לירושלים, מזכרונותיו של ר' יהודה מנחם אלפונסו פציפיצי, ירושלים תשמ"ד.

⁵⁷ על דמותה המיוחדת של יהדות זו והסיבות להתבוללותה המהירה ראה עוד: יצחק בן צבי, "על יהודי איטליה", ספר זיכרון לשלמה סאלי מאיר, ירושלים תשט"ז; עמנואל ברי, התפוצה - מערב אירופה, ירושלים תשל"ו, עמ' 201; מנחם יהודה אלפונסו פציפיצי, מפירנצי באיטליה לירושלים, ירושלים תשמ"ד, בייחוד עמ' 9-13.

לא ייפלא ששוויון הזכויות נתקבל בקהילות איטליה כשמוחה ובהתלהבות, גם בקרב יהודים שומרי מצוות ואף בקרב רבנים ושאר כלי קודש.

הן ההתלהבות היתרה משוויון הזכויות, והן ההתעלמות מתופעות חמורות של התבוללות וההשלמה עמהן, היו, כפי שראינו, אופייניות לבני הדור באיטליה ובכלל זה כוירונה.

אין לומר שהרבנים לא מחו כלל נגד תופעות אלו,⁵⁸ אולם האווירה הכללית של אדישות לעניינים יהודיים, הרצון העז להשתלבות בסביבה, חוסר המודעות, גם מצד מצד הרבנים ושומרי המסורת, למשמעותן החברתית של תופעות שונות, כל אלה יחד עם הפתיחות המסורתית של יהודי איטליה, הביאו להתפוררותם הכמעט מוחלטת של החיים היהודים בגולה זו.

⁵⁸ שאל בשיא בחיבורו "דרכי ביהדות - איגרת לידיד ותיק", שדה אליהו תשל"ג, עמ' 45, מספר, כי עם מתן זכויות אזרחיות ליהודים מצד ממשלת איטליה, סברו יהודי וירונה כי הואיל ולמשל נישואי תערובת בין יהודים לגויים מותרים על פי החוק, הרי הם מותרים גם על פי ההלכה. רבה דאז של וירונה, רבי יצחק פארדו, נשא דרשה מיוחדת בבית הכנסת כדי להילחם באי הבנה זו. הדבר ניכר גם בספרי הדרוש של אותה תקופה. ראה למשל: "שפת אמת" לרבי ישמעאל הכהן, רבה של מודנה. שר"ל ניסה גם הוא לשמר את מסורת היהדות, והדבר ניכר היטב מתוך כתביו. לדוגמה יש לציין את הקרמתו לספר שיריו "כינוור נעים", שבה הוא מבכה את נטישת המסורת ואף מציין כי זו באה בעקבות שוויון הזכויות. ראה בייחוד את הקטע המתחיל ב"ואיך אחריש ואחאפק", נדפס לאחרונה בתוך "שד"ל מגיש משירי ריה"ל" מאת יוסף האובן, תל אביב תשנ"ו, עמ' 253-256.

נספח

הפיוט "הוכן בחסד"⁵⁹

זאת תורת העולה עליה השלם/הן הכסא שלם
זכרון לטובה מפי המוחל/אל אליהו אורו בי יחל
ירוך דברו פעמים שלש לא יחשה/הילד הננו ואליו הוא נושא
לכן אמור לו פניו לשחר/בי בוא יבוא ולא יאחר

הוכן בחסד זה הכסא	של אליהו הנביא
זכור לטוב יהיה תשבי	בכנפיו לנער יחסה
הן לכבודו לאהל מכסה	רכב ישראל הוא אבי
כסא הזה מכון הנביא	אליהו עליו נושא
עומד לימני לי משגבי	מעין אדם אך מתכנסה
לטוב זכור זה הוא הכסא	של אליהו הנביא

זאת תורת העולה - וי' ו ב. עליה השלם - ראה יומא לג ע"א; פסחים נח ע"ב; שם צט ע"ב; הן הכסא שלם - תנחומא תצא יא; ועיין שם' יז טז, רש"י ד"ה כי יד. אורו כי יחל - איוב לא כו. ירוץ דברו - תה' קמו טו. פעמיים שלש - איוב לג כט. לא יחשה - ע"פ יש' סב א; סה יא. הילד הננו - ע"פ בר' לו ל. ואליו הוא נושא - ע"פ דב' כד טו. לכן אמור לו - ע"פ דב' כב יב. פניו לשחר - ע"פ מש' ז טו. כי בא יבא ולא יאחר - חב' ב ג.

הוכן בחסד זה הכסא - ע"פ יש' טז ה. בכנפיו לנער יחסה - ע"פ תה' צא ד. לכבודו לאהל מכסה - שם' כו יד. רכב ישראל הוא אבי - ע"פ מל"ב ב יב. כסא הזה מכון הנביא - ע"פ תה' פט טו; צו ב. אליהו עליו נושא - ראה דב' כד טו. לי משגבי - ע"פ תה' נט יז; צד כב. מעין אדם - ע"פ יר' לג י.

⁵⁹ נקדנו של הפיוט טעה בניקודן של מילים רבות, ויש טעויות ניקוד שנוצרו כנראה בדפוס, כגון אליהו.